TLOS VE SİLİFKE BULUNTULARI IŞIĞINDA KARTACA AMULETLERİ

CARTHAGE AMULETS IN THE LIGHT OF FINDINGS FROM TLOS AND SİLİFKE

Çilem UYGUN*

Makale Bilgisi
Başvuru: 26 Kasım 2015
Hakem Değerlendirmesi: 11 Aralık 2015
Kabul: 17 Şubat 2017

Article Info
Received: November 26, 2015
Peer Review: December 11, 2015
Accepted: February 17, 2017

Anahtar Kelimeler: Likya, Tlos, Kilikya, Fenike, Kartaca, Amulet

Keywords: Lycia, Tlos, Cilicia, Phoenicia, Carthage, Amulet

ÖZET

Bu çalışmada biri kazı buluntusu diğeri ise müze eseri olmak üzere 2 adet çift yüzlü kadın başı biçimli pendant incelenmiştir. Eserlerden ilki Likya Bölgesi'nin önemli yerleşimlerinden Tlos Antik Kenti'nin stadyum kazılarında ele geçmiştir. Diğeri ise Silifke Müzesi koleksiyonunda yer almakta olup satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Koyu mavi renkli camdan yapılan her iki eser çubuğa sarma ve baskı-kalıp tekniğinde yapılmıştır. Cepheden betimlenmiş Mısır perukalı kadın figürü ön ve arka yüzde tekrarlanmıştır. Silifke örneğinde korunan askı halkasından da anlaşıldığı üzere bu objeler kolye sarkacı olarak boyunda taşınmıştır. Askı halkasız örneklerin ise boynun bitiminde başlayan ve buruna kadar devam eden kanal nedeniyle iğne süsü olarak kullanıldıkları önerilmiştir.

Doğu sanatının özeliklerini taşıyan her iki eser Akdeniz ticaretinin de etkisiyle geniş bir alana yayılan çift yüzlü kadın amuleti grubuna girmektedir. Bu grubun sakallı ve bıyıklı betimlenen erkek versiyonları da üretilmiştir.

Çift yüzlü kadın ve erkek pendantlarına yönelik olarak hazırlanan en kapsamlı çalışma 1968 yılında Haevernick tarafından yapılmıştır. Söz konusu yayında MÖ 4. yüzyıl içerisinde tarihlenen pendantların çıkış noktası olarak bir

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Hatay. E-mail: cilemuygun@hotmail.com
Makalede incelenen eserlerden Tlos Antik Kenti kazılarında ele geçen örneğin yayın iznini veren Tlos kazıları başkanı değerli hocam Prof. Dr. Taner Korkut'a teşekkür ederim. Ayrıca Silifke Müzesi'nde sergilenmekte olan örnek için de müzedeki eserlerin bilimsel değerlendirmesi konusunda desteklerini esirgemeyen Silifke Müzesi'nin eski müdiresi Sn. İlhame Öztürk'e teşekkür ederim. Makalede değerlendirilen eserlerin belgeleme aşamasına destek veren Mustafa Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinatörlüğüne de ayrıca teşekkür ederim.

Fenike kolonisi olan Kartaca önerilmiştir. Mısır, Levant Kıyıları, Batı Anadolu, Karadeniz Kıyıları, Yunanistan, Sicilya ve İspanya'da ele geçen çift yüzlü amuletler Fenike sanatında MÖ 7. yüzyıla kadar uzanan insan yüzlü amulet geleneğinin farklı yorumlanmış biçimidir. Yalın betimlenen ve herhangi bir tanrıça simgesi taşımayan bu kadın figürlerinin Fenike dininde Astarte, Kartaca dinin de ise Tanit'i simgelediği düşünülmektedir.

Sonuç olarak makale kapsamında irdelenen eserler estetik kaygının ötesinde takan kişiyi kötülüklerden koruduğuna inanılan amulet işlevi taşımıştır. Objelerin yayılım alanına bakıldığında ticaretle bağlantılı olarak kıyı kentlerinde yoğunluk gösterdiği dikkat çeker. Tlos ve Silifke amuletleri Anadolu'da bugüne kadar 8 örnekle temsil edilen bu malzeme grubunun yayılım alanı ve tipolojisini çeşitlemesi açısından büyük önem taşımaktadır.

ABSTRACT

In this study two formed double-faced female head pendants, one was obtained from the Tlos excavations and the other is already exhibited in Silifke Museum, were researched. The first pendant was founded from the stadium excavations in Tlos, one of the important cities in Lycia region. However, the other one, not known the exact findspot due to acquiring by buying, is a part of the archeological collection in Silifke Museum. Both of them have been made by rod-formed and pressing glass technics from dark blue glass. The frontal depicted female head with Egypt-wig, repeated on both the obverse and the reverse side, can be seen on them. The objects have been used as a pendant according to Silifke example, ending with a ring at the top. On the other hand, the examples without having a ring, can be suggested that they must have been used as a pin head because of the hole, which is slightly off center and continued through neck. Both examples have a characteristic of orient pendants with double-faced amulet groups, disappeared from a wide area due to Mediterranean trade. Moreover, the double-faced male pendant with moustache and beard as a version of female pendant is known.

Up till now the most comprehensive study about double-faced male and female pendants has been done by Haevernick. In her study, she suggested that the origin of these pendants was Carthage, colonized by Phoenicians at the 9th century BC., and they should be dated to the 4th century BC.

The double-faced pendants obtained from Egypt, Levant, West Anatolia, the shore of Black Sea, Greece, Sicily and Spain are a different version based on human-faced amulets in Phoenicians art at the 7th century BC. It is thought that these female pendants, having simple form without any goddess symbol, symbolize Tanit in Carthage religion while Astarte in Phoenicians religion.

Consequently, the pendants researched within the scope of this paper have been used as amulets, protecting humans from evil other than just being ornamental objects. In terms of the dispersion area, these pendants have been mainly found in the coastal cities related with Mediterranean trade. Double faced female pendants from Tlos and Silifke are very important with regard to both the dispersion area and the variety of typology represented by 8 samples in Anatolia until now.

Muğla İli, Seydikemer İlçesi sınırları içerisinde yer alan Tlos Antik Kenti'nde 2006 kazı sezonunda ele geçen çift yüzlü kadın başı pendantı, erken dönem stil özellikleri ve Mısır etkili ikonografisiyle dikkat çekmiştir. Tlos pendantı ile aynı buluntu grubu içerisine giren bir başka örneğin Silifke Müzesi'nde de tespit edilmesi üzerine her iki eser ışığında Mısır perukası takan ve cepheden betimlenen çift yüzlü kadın başlarının köken, tipoloji ve ikonografik açıdan ele alınmasına karar verilmiştir.

Çalışma kapsamında irdelenen pendantların hepsi çubuğa sarılan cam hamurunun kalıpla biçimlendirilmesiyle üretilmiştir. Mavi renkli camın tercih edilmesiyle malzeme birlikteliği de gösteren eserlerden yalnızca Tlos örneği kazı buluntusudur. Silifke Müzesi'nde sergilenmekte olan örnek ise satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır.

KATALOG

Kat. No. 1: Tlos Pendantı

Buluntu Yeri: Eser, 2006 yılında kentin akropolünün doğu yamacında konumlanan stadyum oturma sıralarını kapatan geç dönem dolgu tabakasından ele geçmiştir.

Ölçüler: Yükseklik: 1.8 cm Genişlik: 1.6 cm Kalınlık: 0.6 cm.

Tanım: Yüzlerden bir tanesi sağlam olmasına karşın diğeri boyundan buruna kadar kırıktır. Tanımlamada kolaylık sağlamak amacıyla yüzler "A" ve "B" olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmiştir. Sağlam olarak ele geçen A yüzünde ortadan ayrılarak alnı çevreleyen saç boyun hizasında sonlanır (Res. 1a). Saçın kıvırcık dokusu tepeden itibaren simetrik açılan dalgalı çizgilerle verilmiştir. Çeneye doğru incelen oval yüzde badem formlu göz ve yana doğru açılan burun ön plandadır. Küçük fakat etli dudak, hafif sivri çene ve düz inen kalın boyunla pendant sonlanır. Burundan boyuna kadar kırık olarak ele geçen B yüzü daha yüzeysel bir işçilik gösterdiği için saç ve göz yapısında detay izlenmez (Res.1b). Başın bitiminde silindirik bir kanal bulunur ve bu kanal B yüzündeki kırıktan da anlaşıldığı üzere buruna kadar devam eder. Çubuğa sarma[1] ve kalıp–baskı tekniğinde yapılan eserde başın etrafını çeviren ince cam tabakası kalıplardan taşan fazlalıktır.

Kat. no. 2: Silifke Müzesi Pendantı[2]

Buluntu Yeri: Bilinmiyor

Ölçüler: Yükseklik: 2.2 cm Genişlik: 1.6 cm Kalınlık: 0.7 cm.

Tanım: Koyu mavi renkli camdan yapılan eserin her iki yüzü de sağlamdır. Ortadan ikiye ayrılarak boyuna kadar uzanan Mısır perukası biçiminde kütlesel saç üzerine yanlarda iki sıra olarak devam eden dalgalı çizgiler işlenmiştir (Res. 2a-b). Yuvarlak hatlı yüzde küçük göz ve dudak ön plandadır. A yüzünde yuvarlak bitimli çeneden boyuna geçiş vurgulanmazken, B yüzünde ise neredeyse çeneyle bütünleşmiş uzun boyun yapısı görülür. Boynun bitiminde geriye doğru daralan 0.5 cm derinliğinde bir kanal bulunur. Tlos örneğinde olduğu gibi yüzeysel işlenen B yüzünde başın orta kısmına cam hamurundan askı deliği eklenmiştir.

TİPOLOJİ VE TARİHLEME

Makale kapsamında değerlendirilen her iki kadın başı kütlesel verilen Mısır perukasıyla doğu sanatı özelliği gösterir. Mısır sanatında tanrıça ve ölümlü kadın figürleri arasında bir ayrım gözetmeden kullanılan peruka, Fenike sanatında ve kolonilerinde de tercih edilmiştir. Camdan çift yüzlü yapılan Mısır perukalı kadın başlarının ise gerek yapım tekniği gerekse betimleme özellikleriyle homojen bir buluntu grubu oluşturduğu görülür. Bu eserlere yönelik ilk bilimsel çalışma, Young tarafından Atina Agorası'nda[3] ele geçen iki örneğin değerlendirildiği makaledir[4]. Tlos ve Silifke Müzesi örneklerinde olduğu gibi koyu mavi cam kullanılarak yapılan Mısır perukalı kadın figürlerinin betimlendiği Atina örnekleri, buluntu yeri bilinen 6, bilinmeyen 1 adet olmak üzere toplam 7 örnekle karşılaştırılmıştır. Boeotia, Selinus, Salamis, Alişar Höyük, Naukratis ve Alexandria'da ele ele geçen örnekler Mısır ve Fenike kültürlerinde yaygın bir gelenek olan amulet tanımlaması içerisinde değerlendirilmiştir. Atina örnekleriyle birlikte toplam 9 adet çift yüzlü kadın başının ele alındığı çalışmada, eserler üç grupta toplanmıştır. Birinci grup askı halkasız, boynunda kolye ile betimlenen örneklerdir[5]. Askı halkalı başlar ikinci grubu oluşturur[6]. Üçüncü grupta yer alan uzun boyunlu, kolyesiz betimlenen örnekler ise yuvarlak yüz hatları ve yumuşak yüz uzuvlarıyla diğerlerinden ayrılır.

1968 yılında Haevernick çift yüzlü erkek başlarının da yer aldığı bir makaleyle bu eser grubunu daha çok sayıda örnekle tekrar ele almıştır. Araştırmacı çalışmasında 51 erkek başını sakallı ve sakalsız olmak üzere iki gruba ayırırken, 75 adet kadın başını benzer betimleme özellikleri gösterdikleri için tipolojik olarak sınıflandırmamıştır[7].

[1] Çubuğa sarma tekniği için bkz.: Tatton-Brown 1981: 143-155; Erten 2007: 3.

[2] Eser 920 envanter numarasıyla Silifke Müzesi'nde kayıtlıdır.

[3] Amuletlerden birincisi 1932 yılı kazı sezonunda Geometrik Dönem evinde yapılan çalışmalarda ele geçmiştir, bkz.: Burr 1933: 542-640; İkinci amulet ise 1935 yılı kazı sezonunda Erken Geometrik Dönem duvarından ele geçmiştir, bkz. Shear 1936: 33, Res. 33.

[4] Young 1949: 427-433.

[5] Young 1949: 428 Lev. 64, 2 A-B.

[6] Young 1949: 427 Lev. 64, 1 A-B.

[7] Haevernick 1968: 647-653.

Resim 1 a-b: Tlos'dan Çift Yüzlü Kadın Başı, Tlos Kazı Arşivi / *Double Faced Female Head from Tlos*

Resim 2 a-b: Silifke Müzesi'nden Çift Yüzlü Kadın Başı / *Double Faced Female Head from Silifke Museum*

Tlos antik kentinde ele geçen ve Silifke Müzesi'nde sergilenen iki yeni örnekle çift yüzlü, Mısır perukalı kadın başlarına ilişkin verilerin tekrar irdelenmesi amaçlanmıştır. Her iki eser de koyu mavi renkli camdan yapılmış olup, bu özelliği ile benzer örnekler içerisinde en yaygın renk grubuna girmektedir. Mavi camın tercih edilmesi ise Mezopotamya[8] ve Mısır'da özellikle takı yapımında yoğun olarak kullanılan lapis lazuli taşının taklidi olarak yorumlanabilir[9]. Koyu mavi dışında yeşil ve kahverengi kullanılan diğer renklerdir. Grup içerisindeki örneklerde cepheden betimlenen yüz ile omuzun her iki yanına dökülen ve yüzeyinde dalgalı çizgiler bulunan Mısır saç yapısı karakteristiktir[10]. Pendantlardan yalnızca Silifke örneğinde askı halkası korunmuştur. Başın üst kısmı kırık olarak ele geçen Tlos örneğinde ise askı halkasının varlığına ilişkin kesin bir yorum yapmak zordur. Bu durumda yalnızca Silifke eseri için Young'ın teknik ve süsleme özelliklerine göre oluşturduğu tipoloji

[8] Moorey 1994: 85.; Casanova 2008: 68-69 Kat. No. 35c.

[9] Keller 2005: 100 Kat. No. 50b. Haevernick'in yayınında yer alan 72 adet kadın amuletinden 60 tanesi Tlos örneği gibi mavi renklidir. Bu istatistik mavinin üretimde en çok tercih edilen renk olduğunu gösterir.

[10] Mısır sanatında yönetici ve tanrısal figürler göğüs hizasında sonlanan kütlesel yapısıyla öne çıkan perukla betimlenmiştir. Özellikle kraliyet ailesine mensup kadınların plastik betimlemelerinde arkada iki kademe olarak örülen doğal saçın üzerine takılan perukanın cephede dikey ya da yatay çizgilerle hareketlilik kazandırılmıştır. Bkz: Rusmann 2005: 39-40 Kat. No. 17-18.

denemesi temel alınarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Silifke örneği askı halkasının oluşuyla 2. gruba, yumuşak yüz uzuvları ve yuvarlak yüz konturuyla 3. gruba yakındır.

Diğer yandan Young'ın 3. grup için belirttiği yuvarlak yüz yapısının amuletlerin tarih farklılığından kaynaklı stil gelişiminden mi, yoksa aynı tarih içerisindeki tipolojik farklık sonucunda mı oluştuğu sorusu cevaplanmalıdır. Bu kapsamda buluntu konteksiyle tarihlenen örnekler, stil gelişimin anlaşılması ve diğer amuletlerin tarih aralığının belirlenmesi açısından önemlidir. Young makalesinde Atina Agorası'nda bulunan örneklerden birini buluntu konteksi sadece Geometrik Dönem eserlerini içermesi nedeniyle MÖ 8. yüzyıl içerisine tarihler[11]. Ancak Atina örneği Mısır perukasının altında kaybolan oval yüz konturu ve ince hatlı yüz uzuvlarıyla yuvarlak iri göz ve sivri burun yapısı gösteren stiliyle MÖ 8. yüzyıl Fenike eserlerinden farklıdır[12]. Bu farklılık Rhodos'da ele geçen ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen altın plakalar üzerindeki Mısır perukalı kadın başlarında da belirgin olarak gözlemlenir[13]. İri göz ve burun yapısıyla ablak yüzlü olarak nitelendirebileceğimiz Rhodos örnekleri aynı dönem içerisinde plastik ve seramik sanatında yaygın olan bir stilin takı üretimine yansımasıdır.

Young, makalesinde kullandığı diğer kadın başlarını ele geçtikleri kazılardaki kontkes verilerine dayanarak MÖ 7. yüzyıldan Roma Dönemi içlerine kadar uzanan uzun bir zaman dilimi içerisine tarihlemiştir. Buluntu kontekslerine dayalı olarak Selinus örneğinin MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyıl başından; Alexandria örneğinin MÖ 4.-3. yüzyıl arasından, son olarak ise Naukratis ve Alişar örneklerinin ise Roma Dönemi'nden olduğunu belirtir. Şablon olarak tanımlanabilecek kadar benzer bezeme özellikleri gösteren pendantların bu denli uzun dönem içerisinde farklı tarihlere ait olması stil değişimi beklentisini doğurur. Ancak Young, tanımlama bölümünde eserlerde stil farklılığından söz etmemiş, tarihlemeyi tamamen buluntu konteksi doğrultusunda yapmıştır. Haevernick ise çalışmasında çift yüzlü kadın başlarını Motya'da mezar buluntusu olarak ele geçen örnekten yola çıkarak MÖ 4. yüzyılda başlatır. Bu tarihlemeyi Motya buluntusunun kentin yıkılış tarihi olan MÖ 398'den önceye ait olamayacağı gerçeğine dayandırır[14]. Al Mina yerleşiminde ele geçen ve MÖ 370-320 arasına tarihlenen örnek ile alt sınırı MÖ 4. yüzyıl sonuna kadar indirmiştir. Haevernick tarafından çift yüzlü kadın başları için önerilen zaman aralığı gerek Motya gerekse Al Mina buluntuları ile stil birlikteliği gösteren Atina Agorası örnekleri için de geçerli olmalıdır. Ayrıca Young'ın makalesinde Geometrik, Orientalizan ve Roma dönemlerine tarihlenen kadın pendantları doğru bir uygulama olarak Haevernick tarafından MÖ 4. yüzyıl içerisine verilmiştir.

Tarihlemedeki görüş farklılığı eserlerin ait olduğu kültürün tanımlanmasında da yaşanmış; Young doğu stili özellikleri taşıyan ve Yunan sanatına yabancı olan bu eser grubunu Fenike sanatıyla ilişkilendirirken, Haevernick ise Kartaca atölyelerini işaret etmiştir[15]. Her iki araştırmacının uzlaştığı nokta eserlerin yayılım alanının Akdeniz ticaretiyle bağlantılı oluşudur. Haevernick'in çalışmasında buluntu yerleri bilinen 124 eser batıda İspanya'dan başlayarak, Sicilya, Lübnan, Yunanistan, Kıbrıs, İsrail, Suriye, Anadolu'nun batı ve iç kesimleri, Rusya ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir yayılım alanında ele geçmiştir.

Başta Mısır olmak üzere, doğu kültürlerinde uzun bir süreç içerisinde kullanımı devam eden hayvan ve insan başlı cam pendantlar Suriye, Kıbrıs, Mısır ve Kartaca'da MÖ 7. yüzyılda görülmeye başlar. Tipolojik açıdan çeşitlilik gösteren bu malzeme grubu farklı stil özellikleriyle MÖ 1. yüzyıla kadar üretilmeye devam eder ve deniz ticaretine bağlı olarak geniş bir alana yayılır[16]. Erken örnekler iri göz, sivri burun ve üçgen hatlı yüz yapısıyla kötü ruhları simgeleyen masklardan oluşur. MÖ 6. yüzyılda kuşbaşı formunda biçimlendirilen bu figürlerin yerini, abartılı yüz uzuvlarıyla betimlenen insan başlı amuletler alır. Hellenistik Dönem içerisindeki örneklerde yüz uzuvlarının küçülmeye bağlı olarak doğala yaklaştığı görülür.

Çift yüzlü amuletlerin en erken örneklerini Mısır'daki nekropol kazılarında ele geçen ve MÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen küçük masklar oluşturur[17]. Çekirdek tekniğinde üretilen bu masklarda özensiz işçiliğe bağlı olarak basit yapı izlenir. Kalıp tekniğiyle üretilen çift yüzlü kadın ve erkek başlarının öncüsü olarak nitelendirebileceğimiz bu örnekler aynı düşünce geleneğinin bir ürünüdür. Haevernick'in konteksli buluntular doğrultusunda Geç Klasik Dönem'de başlattığı çift yüzlü erkek başları aynı dönemde üretimi devam eden çekirdek tekniğindeki pendantlarla sakallı ve bıyıklı betimlenmesi dışında stil birlikteliği göstermez. Kadın amuletleri ise Mısır perukalı saç yapısıyla türbanlı Fenike örneklerinden tamamen farklıdır.

[11] Young 1949: 432.

[12] Moscati 2004: 90 Res. 44.

[13] Coche de la Ferté 1956: Res. XIII 1.

[14] Moscati 2004: 176. MÖ 8. yüzyılda Sicilya adasında Korinth ve Tenea kentlerinin koloni yerleşmesi olarak kurulan Syracusae antik kentinden komutan Dionysios MÖ 398 yılında Motya kentini yağmalar.

[15] Young 1949: 432; Haevernick 1968: 649.

[16] Seefried 1979: 19-21.

[17] Seefried 1979: 20 Res. 6.

Resim 3 a-b: (*Young 1949: Pl. 64, 1 A-B)*

Resim 4 a-b: (*Young 1949: Pl. 64, 2 A-B)*

Resim 5: (*Cramer 1908: Fig. 53c)*

Resim 6: (*Haevernick 1968: Pl. 6/1)*

Resim 7: (*Uberti 1988b: 474)*

Resim 8: (*Haevernick 1968: Pl. 6/2)*

Resim 9: (*Seefried-Brouillet 1994: 52 Cat. No. 34)*

Resim 10 : (*Haevernick 1968: Pl. 6/3)*

Tipolojik açıdan incelendiğinde çift yüzlü kadın pendantlarında Mısır perukası ile yüz hatlarının verilişindeki farklılıklara bağlı olarak iki ana grup ortaya çıkar. 1. grupta oldukça kütlesel verilen peruk altında oval yüz geri planda kalmıştır (Res. 3-7). Peruğun bitimiyle yüzün dış konturu arası oldukça derin işlenmiştir. Fizyonomik özelliklerine bakıldığında ise, ince uzun yüz, badem formlu göz ve sivri çene yapısı öne çıkar. Benzer işçilik MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen gemmelerdeki portrelerle benzerlik gösterir[18]. Küçük eserlerde stil kritiği yapmanın zorluğu dikkate alındığında 1. Grupta belirgin olarak izlenen oval yüz hattı ve zayıf yüz yapısı Klasik Dönem'in heykel ve kabartma[19] örneklerinde uygulanan ideal yüz yapısını hatırlatır. Bu gruba Tlos, Atina[20] ve Güney Rusya'dan[21] ele geçen örnekler dâhil edilebilir. Bu grup içerisinde değerlendirilmesi gereken ancak yüzün genişliğine kıyasla dar tutulan saç yapısıyla farklılık gösteren tip biri Kartaca diğeri Maresha[22] olmak üzere iki örnekle bilinir (Res. 6).

Saçın geriye doğru çekilerek yüzün ön plana çıkarıldığı çift yüzlü kadın amuletleri ise 2. grup olarak değerlendirilmiştir (Res. 7-12)[23]. Başın yuvarlak formuna uyan saç yapısı nedeniyle daha doğal görünüm kazanan ikinci grup amuletlerde başta göz olmak üzere yüz uzuvlarının küçüldüğü görülür. Yuvarlak hatlı yüz yapısının yarattığı yumuşak etki Hellenistik Dönem gemmelerini hatırlatır[24]. Kıvırcık saç ise, bu grupta daha yüzeysel işçiliğiyle stil farklılığı gösterir.

[18] Boardmann / Scarisbrick 1977: 16 Kat. No. 10; Zwierlein-Diehl 2003: 16. 75 Kat. No. 21 Res. 130/19.

[19] Richter 1987: 138 Res. 186; Stewart 1990: 515-516 Res. 506; Boardman 2005: 183 Res. 178.

[20] Young 1949: 428 Lev. 64, 1-2 A-B.

[21] Cramer 1908: 84 Res. 53 c.

[22] Gorin-Rosen 1998: 5.

[23] Haevernick 1968: Lev. 2-3; Uberti 1988b: 483; Seefried-Brouillet 1994: 52 Kat. No. 34.

[24] Stewart 1990: 82 Kat. No. 25-26; Brandt 1968: 74, Lev. 44, 374. 379.

Resim 11 : (*Moscati 1987: 135 Pl. XLI G 6)*

Resim 12 a-b: (*Moscati 1987: 135 Pl. XLI G 5)*

Çift yüzlü kadın başlarının kapsamlı bir şekilde değerlendirildiği tek yayın niteliği taşıyan Haevernick'in çalışmasında yalnızca 7 örneğin görseline yer verilmiştir. Buluntu yeri bilinen örnekler Kartaca ve Kıbrıs'da ele geçmiştir. Saç ve yüz konturlarının verilişinden de anlaşıldığı üzere amuletlerde farklı kalıplar kullanılmıştır. Detayda gözlemlenen bu farklılıklara karşın, yukarıda oluşturulan tipolojiye yönelik genelleme yapılacak olursa 7 amuletten bir tanesi 1. Grup, 6 tanesi ise 2. Grup içerisinde yer alır. Diğer yandan Haevernick çalışmasında kadın amuletlerine ilişkin herhangi bir tipolojik gruplama oluşturmamış, ayrıca hepsini MÖ 4. yüzyıl içerisine tarihlemiştir[25]. Bu durumda amuletlerdeki detay farklılıkları usta tercihiyle ilişkili olarak yorumlanmıştır. Buluntu konteksi kesin olmadan bu tarz küçük objeleri tarihlemenin zorluğu dikkate alındığında, stil kritiğiyle amuletler arasında MÖ 4. yüzyıl ile 3. yüzyıl ayrımını net olarak belirlemek güçtür. Bu bağlamda makale kapsamında incelenen Tlos ve Silifke amuletleri 1. Grubun stil özelliklerini taşırlar ve MÖ 4. yüzyıl tarihi önerilir.

FONKSİYON ve İKONOGRAFİ

Çift yüzlü, Mısır perukalı bu küçük cam objelerin teknik özelliklerine bakıldığında askı halkalı örneklerin[26] kolye sarkacı olarak kullanıldığı kesindir. Buna ek olarak figürün boynunun bitiminde yer alan kanal saç veya giysi iğnelerine takılması için uygundur. Kemikten yapılan iğnelerin bitiminde altın vb. farklı materyallerden oluşturulan süsleme elemanlarının varlığı dikkate alındığında bu tarz bir kullanım akla yatkındır[27].

Diğer yandan objeler nasıl taşınırsa taşınsın farklı ikonografileriyle mistik bir gücü ifade ettikleri ve amulet işlevi yüklendikleri kesindir. İnsan, mağara yerleşimlerinden günümüze kadar uzanan gelişim kronolojisi içerisinde kendine güvenli bir yaşam alanı sağlayarak hayatını devam ettirmeye çabalamıştır. Bu mücadelede hem parçası olduğu toplumun savunma sistemlerini hem de bireysel geliştirdiği yöntemleri kullanmıştır. Kişiyi kaza, hastalık, nazar vb. kötü güçlerden koruduğuna inanılan amuletler her bireyin özelinde tercih edilen bir önlem olarak bu aşamada karşımıza çıkmaktadır. Antik dönemden günümüze kadar uzanan geleneksel düşüncenin bir parçası olarak değerlendirebileceğimiz amuletler faklı materyallerin çok çeşitli formlarda biçimlendirilmesiyle oluşturulan arkeolojik objelerdir.

Bu düşence çerçevesinde değerlendirilmesi gereken çift yüzlü kadın başlarını doğru yorumlayabilmek için öncelikli olarak üretim yerlerinin ve hangi kültüre ait olduklarının bilinmesi gerekir. Çift yüzlü kadın başlarını değerlendiren her iki araştırmacı, amuletler için önerdikleri tarih farklılığına bağlı olarak çıkış noktasını da farklı değerlendirir. Young, Agora örnekleri için Fenike[28] atölyelerini; Haevernick[29] ise MÖ 4. yüzyıla tarihlediği çift yüzlü kadın başları için Fenike kolonizasyonu olan Kartaca kültürünü çıkış noktası olarak önerir.

Akdeniz ticaretinin etkisiyle geniş bir alana yayılan çift yüzlü kadın ve erkek başlarının, Fenike sanatında MÖ 8.-1. yüzyıl arasında üretilen ve amulet olarak kullanılan cam pendantlardan teknik ve betimleme özellikleri açısından farklı oluşu Haevernick'in görüşünü doğrulamaktadır. Benzer örneklerin Kartaca merkez olmak üzere, diğer Pön kentlerinde yoğunluk göstermesiyle de desteklenen bu varsayım, atölye niteliğindeki yerleşimlerin tespit edilmesiyle netleşecektir[30].

[25] Haevernick 1968: 649. Haevernick makalesinde 3'ü kadın 3'ü erkek olmak üzere 6 protomu buluntu yeri ve sikkelere dayanarak MÖ 4. yüzyıla tarihler.

[26] Moscati 1987: 135 Lev. XLI G 5.

[27] Tlos Akropolü'nde MS 1. yüzyıl konteksi içeren KY 2007-1 numaralı kaya mezarında, bitimi altın kürecikle süslü kemik saç iğnesi ele geçmiştir. Aynı iğne Silifke Müzesi arkeolojik eser kolleksiyonu içerisinde de yer almaktadır.

[28] Young 1949: 432.

[29] Haevernick 1968: 649.

[30] Haevernick'in yayınında buluntu yeri bilinen çift yüzlü kadın protomlarından 5'i Yunanistan, 14'ü Kartaca, 4'ü İspanya, 4'ü Sardunya, 2'si Sicilya, 2'si Kıbrıs, 2'si Alexandria, 6'sı Anadolu ve 5'i Rusya'da ele geçmiştir.

Kadın başlarının kimi betimlediği, bünyesinde hangi tanrısal gücü barındırdığı konusu da çıkış noktalarıyla ilişkilidir. Haevernick kadınları Kartaca'da tapınılan tanrıça Tanit[31] ile erkekleri ise Baal Ammon'la ilişkilendirmiştir. Aynı yorumu çubuğa sarma tekniğinde üretilen Kartaca menşeili kadın ve erkek başları için de belirtir[32]. Amuletlerin Fenike atölyelerinde üretilmiş olabileceği görüşü kabul edildiğinde ise kadın figürlerinin Astarte'yi simgelemesi gerekir[33]. Her iki tanrıça Anadolu, Mısır ve Yunan pantheonundaki ana tanrıça kimliği taşıyan hemcinsleriyle ortak özellikler gösterir. Özellikle Fenike koloni şehirlerinde aynı nitelikleri taşıyan tanrıçaların farklı isimlerle anılması da karışıklığa yol açar. Örneğin Tyros ve Sidon kentlerinde "ana tanrıça" niteliğinin yanı sıra deniz, savaş ve aşk tanrıçası olarak da kabul edilen Astarte, Babil'de İştar; Kartaca'da Tanit adını alır. Komposizyon açısından çeşitlilik gösteren Astarte betimlemelerindeki tek ortak nokta ise Mısır perukasını MÖ 8. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar taşımasıdır[34].

Kartaca pantheonunda MÖ 5. yüzyıldan itibaren tanrıça Tanit, Astarte'nin yerini alır ve onun ana tanrıça kimliği de dâhil olmak üzere bütün vasıflarını bünyesinde toplar. Pantheonun baş tanrısı ise Baal Hammon'dur. Doğu kökenli bir tanrı olan Baal Hammon hakkında bilgi veren MÖ 9. yüzyıl Zincirli yazıtları kültün yayılım alanını göstermesi açısından önemlidir. Baş tanrı Baal Hammon'un karısı sıfatını taşıyan ve steller üzerindeki ideogramından tanınan tanrıça, Yunan pantheonunda Artemis, Roma'da ise Iuno Calestris ile özdeşleştirilir[35]. Kültünün Fenike kıyılarına kadar uzandığı, son dönem araştırmalarıyla da kesinlik kazanmıştır[36]. Genellikle terrakotta figürinlerinden tanınan Tanit betimlemeleri Astarte'ye kıyasla daha azdır[37]. Her iki tanrıça için karakteristik olan Mısır saç stili Kıbrıs'da gümüş kolye sarkaçlarında karşımıza çıkar[38]. Kadın protomu biçimindeki gümüş sarkaçların en önemli özelliği, Tlos ve Silifke örneklerinde olduğu gibi çift yüzlü betimlenmeleridir. Bu özellik Fenike üretimi kolye sarkaçlarının[39] erkek betimlemelerinde de görülür[40]. MÖ 4. yüzyıldan itibaren çift yüzlü kadın protomlarıyla paralel süreçte üretilen bu örnekler takan kişiyi kötülüklerden koruma (apotropeik) özelliği nedeniyle makale kapsamında incelenen eserlerle paraleldir[41]. Sakallı ve bıyıklı betimlenen çift yüzlü erkek başlarının da Kartaca pantheonunun en önemli eril tanrısı Baal Hammon'u simgeledikleri düşünülmektedir.

Kadın ya da erkek figürlerindeki çift yüzlü betimlenme özelliğinin amulet amaçlı kullanımla ilişkisi olup olmadığı da cevaplanması gereken diğer bir sorudur. Neolitik Dönem'den[42] Roma Dönemi[43] içlerine kadar devam eden çift betimlenme, farklı tipolojileri bulunan köklü bir gelenektir[44]. Figürlerin taşıdığı anlam, ait oldukları kültürün dini inançlarıyla bağlantılı olarak değişkendir. Fenike ve Mısır[45] sanatının diğer dallarında da örneklenen çift yüzlü kadın figürleri bölgenin yerel tanrıçalarıyla özdeşleştirilmiştir. Benzer olgu Akdeniz ticaretinin etkisiyle geniş bir alana yayılan çift yüzlü kadın ve erkek başları için de geçerli olmalıdır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yayınlardan izlenebildiği kadarıyla çift yüzlü başlar bu makaledeki örneklerle birlikte Anadolu'da 8 kadın 1 erkek başıyla temsil edilir. Kadın başlarından 7 tanesi kazı buluntusu olarak Batı Anadolu'da Magnesia ve Smyrna, Batı Akdeniz'de Tlos, İç Anadolu'da Alişar, güneyde ise Al Mina kentlerinden ele geçmiştir. Silifke Müzesi'ndeki baş ise, grup içerisinde buluntu yeri bilinmeyen tek örnektir. Çift yüzlü erkek başı Hatay Arkeoloji Müzesi'nde bulunan tek örnekle bilinir. Kazı buluntusu olarak ele geçen Tlos örneği için önerilen MÖ 4. yüzyıl tarihi kentin nekropolünün de yer aldığı akropol yükseltisinin eteğindeki kaya mezarlarının kullanıldığı sürece karşılık gelmektedir[46]. Akropolün eteğinde ele geçmesi nedeniyle mezar buluntusu olarak yorumlanan eser, kentin kıyı şeridinden uzak konumuna rağmen bölgedeki yol ağlarıyla Akdeniz ticaretinin iç yerleşimlere kadar ulaşabildiğini göstermesi açısından önemlidir. Likya Bölgesi'nin önemli bir liman kenti olan Patara'da bulunan Yol Klavuz Anıtın'da belirtildiği üzere Roma Dönemi'nde Tlos Antik Kenti'ne yedi farklı yol güzergâhından ulaşımın sağlanması benzer rotaların kentin Klasik Dönemi içinde söz konusu olabileceğini

[31] Haevernick 1977: 158.
[32] Haevernick 1976: 31, Lev. 12/3-4.
[33] LIMC III 1 (1986) 1077-1085.
[34] LIMC III 2 (1986) 739-740, Res. 7, 8, 20.
[35] Stieglitz 1990: 106.
[36] Stieglitz 1990: 108.
[37] LIMC VIII 2, 824, Res. 1-3, 5,7.
[38] Flourentzos 1985: 226, Lev. XXXVIII 1.
[39] Haevernick 1977: 155. 156. 167. 168; Seefried 1979: 19. 25.
[40] Seefried 1979, 20 Res. 6; Liselle 2005: 444, Kat. No. 4.
[41] Seefried 1979: 26.
[42] Uzunoğlu 1993: A 25; Kıbrıs idolleri için, bkz: Lubsen-Admiraal/Crouwel 1989: 155 Kat. No. 61; Selinus'daki stel örnekleri için, bkz: Moscati 1988: 315. Selinus kentinde MÖ 4. yüzyıla tarihlenen iki başlı steller ele geçmiştir.
[43] Darga 2007: B 47.
[44] Darga 2007: A 95; Uberti 1988a: 464; Eggebrecht/Konrad 1978: Kat. No. 135; Price 1971: Lev. I 1-2.
[45] Amr 1988: 56-59 Res. 1-5. Amman Kalesi'nde ele geçen ve MÖ 8. yüzyıla tarihlenen karyatidler ortadan ayrılarak omuzlara dökülen saç yapısı ve iki sıra boncuk dizisinden oluşan kolye formuyla cam protomlarla benzerlik gösterir. Karyatidler Mısır duvar resimlerindeki ölümü ve yaşamı simgeleyen kardeş tanrıçalarla bağlantılı görülmüştür.
[46] Korkut 2015b: 94-102.

Resim 13: Çift Yüzlü Pendantların Yayılım Alanı / *The Disperse Area of Double-Faced Pendant*

düşündürür[47]. Patara'da mezar buluntusu olarak ele geçen tanrıça İsis betimlemeli yüzük ile Fenike üretimi cam kadın başı pendant Akdeniz ticaretinin etkisiyle Likya Bölgesi'ne ulaşan doğu menşeili eserlere örnek olarak gösterilebilir[48]. Likya kıyılarında Uluburun ve Gelidonya batıklarıyla Tunç Çağ'da belgelenen Akdeniz ticaretinin Klasik Dönem'de Patara[49] ve Andriake[50] limanlarında da devam etmiş ve buralardan iç kısımdaki kentlere kadar yayılmıştır.

Diğer yandan Tlos'da ele geçen Kartaca eserini üretildiği coğrafyalardaki inanç sistemi çerçevesinde Astarte olarak yorumlamaya çalışmak yerine, amulet amaçlı kullanımı üzerinde durulmalıdır. Patara'da mezar buluntusu olarak ele geçen çekirdek tekniğinde yapılmış türbanlı kadın başı da aynı düşüncenin MÖ 3-2. yüzyıl devamı olmalıdır.

Silifke Müzesi'nde sergilenmekte olan çift yüzlü kadın başı ise müzeye satın alma yoluyla kazandırıldığı için buluntu yerine yönelik veri sağlamaktan uzaktır. Üstelik bu denli küçük eserin kolay taşınabilir oluşu, bölgesel değerlendirmeyi de zorlaştırmaktadır. Bütün bu olumsuzluklara karşın eseri bölge buluntusu olarak yorumlayacak olursak, Kilikya Bölgesi'ndeki Yumuktepe, Tarsus Gözlükule ve Kilisetepe gibi höyük niteliğinde yerleşimler ile Klasik Dönem evreleri bilinen Kelenderis[51] ve Nagidos[52] gibi liman kentleriyle ilişkili düşünmek gerekir. Örneğin Tarsus Gözlükule'de bulunan çekirdek tekniğinde yapılan Fenike üretimi örtülü kadın başı[53], höyükte 3. binden itibaren bilinen Akdeniz ticaretinin Hellenistik Dönem devamıdır[54].

Sonuç olarak hem Tlos Antik Kenti'nde ele geçen hem de Silifke Müzesi'nde sergilenen çift yüzlü kadın başları Fenike ve kolonisi Kartaca'da yaygın olarak üretilen doğulu bir geleneğin ürünüdür. Akdeniz ticaretinin etkisiyle geniş bir yayılım alanı bulan insan ve hayvan yüzlü sarkaçların devamında farklı bir teknikte üretilen çift yüzlü kadın başları konteksli örnekler doğrultusunda MÖ 4. yüzyıl içerisine tarihlenmiştir. Aynı düşünce sistemi doğrultusunda üretilen çift yüzlü erkek başları ise, MÖ 3. yüzyıla kadar inen tarihleme önerisiyle daha uzun soluklu kullanılmıştır[55]. Detaylı incelendiğinde kalıp farklılığının açıkça görüldüğü Tlos ve Silifke başları için gerek aynı eser grubundaki benzerleri gerekse plastik sanatın

[47] Korkut 2015a: 9.

[48] Işık 2000: 53 Res. 43.; Uygun 2000: 115-119.

[49] Dündar 2012: 23-24.; Likya limanlarının MÖ 4. yüzyıl içerisindeki stratejik önemi için bkz.: Keen 1993: 71-77.

[50] Çevik/Bulut 2010: 37-38.

[51] Zoroğlu 2015: 85-86, 88-89.

[52] Kentte MÖ 5. yüzyıl sonu 4. yüzyıl içerisinde Pers satrabı Pharnabazos'un betimlendiği sikkeler basılmıştır bkz: Durugönül 2007: 5-7.; ölü gömme mimarisi ve buluntularla MÖ 5-4. yüzyıllar için bkz: Durukan 2007: 33-42

[53] Goldman 1950: Lev. 274, 11.

[54] Özyar/Ünlü 2015: 51.

[55] Metropolitan Müzesi'nde korunan çift yüzlü erkek başı pendant MÖ 4-3. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir. bkz.: http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/243446#-fullscreen.

stil gelişimi doğrultusunda MÖ 4. yüzyıl tarihi uygun görülmektedir. Fenike kolonisi olarak kurulan ancak bölgenin yerel kültürleriyle çeşitlilik kazanan Kartaca sanatına ait olduğu düşünülen her iki eser kum-çekirdek tekniğinde yapılan Fenike cam pendantlarıyla eş zamanlı üretilmiş ve ortak pazarda rekabet etmiştir. Kartaca kültürünün etkisi altında kalan kentler bu pendantlar için olası üretim merkezleri olarak düşünülebilir. İkonografik açıdan ise Fenike-Kartaca merkezli yayılım gösteren cam kolye sarkaçlarının, günümüze kadar ulaşan "amulet" geleneği çerçevesinde farklı dil ve inanç sistemine sahip bölgelere kadar yayılım göstermesi önemlidir.

Özgün betimleme özellikleriyle dikkat çeken çift yüzlü kadın pendantları sayısal açıdan yoğunluk göstermeyen ancak ticaret aracılığıyla geniş bir yayılım alanı izlenen bir buluntu grubudur (Res. 13). Bu makalede değerlendirilen Tlos ve Silifke örnekleriyle Anadolu'daki kadın pendantlarının sayısı 8'e ulaşmış; buluntu yerlerine Kilikya ve Likya bölgelerinin de eklenmesiyle Kartaca ticaretinin etki alanı da genişlemiştir.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

AMR, A. J. 1988.
"Four Unique Double-Faced Female Heads from the Amman Citadel," Palestine Exploration Quarterly 120, 1988: 55-63.

BOARDMANN, J / SCARISBRICK, D. 1977.
The Ralph Harari Collection of Finger Rings. London.

BOARDMAN, J. 2005.
Yunan Sanatı (Çev. Y. İlseven). İstanbul.

BONDI, S. F. 1988.
"The Course of History," The Phoenicians (Ed. S. Moscati). Venice: 30-46.

BRANDT, E. 1968.
Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen Band I. München.

BURR, D. 1933.
"A Geometric House and a proto-Attic Votive Deposit", Hesperia II: 542-640.

CASANOVA, M. 2008.
"Lapis Lazuli," Beyond Babylon Art, Trade and Diplomacy in the Second Millienum B.C. (Eds. J. Aruz/K. Benzel/J. M. Evans). New York: 68-69.

COCHE de la FERTÉ, E. 1956.
Les Bijoux Antiques. Paris.

CRAMER, M. 1908.
Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze das Herrn A. Vogell, Karlsruhe 26-30 Mayıs 1908. Kassel.

ÇEVİK, N. / BULUT, S. 2010.
"Myra ve Limanı Andriake", Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi (Ed. N. Çevik). Antalya: 25-117.

DARGA, M. 2007.
"Roma Uygarlığında Kadının Yeri," Çağlarboyu Anadolu'da Kadın. Anadolu Kadınının 9000 Yılı (Ed. G. Renda). İstanbul: 121-124.

DURUGÖNÜL, S. 2007.
"Tarihi Gelişim," Dağlık Kilikya'da Bir Antik Kent

Kazısının Sonuçları Nagidos (Ed. E. S. Durugönül). İstanbul: 4-8.

DURUKAN, M. 2007.

"Nekropol Alanları, ", Dağlık Kilikya'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları Nagidos (Ed. E. S. Durugönül). İstanbul:23-42.

DÜNDAR, E. 2012.

Patara Kazılarından Ele Geçen (1989-2010 Yılları) Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem Ticari Amphoralar ve Amphora Mühürleri (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya.

EGGEBRECHT, A / KONRAD, W. 1978.

Sumer, Assur, Babylon 7000 Jahre Kunst und Kultur zwischen Euphrat und Tigris. Deutschland.

ERTEN, E. 2007.

"Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Cam Pendant," OLBA XV: 1-12.

FLOURENTZOS, P. 1985.

"An Archaic Tomb from Khirokitia," Report of the Department of Antiquities Cyprus 1985: 222-231.

GOLDMAN, H. 1950.

Excavations at Gözlükule, Tarsus I: The Hellenistic and Roman Periods. Princeton.

GORIN-ROSEN, Y. 1998.

Ancient Glass from the Holy Land. San Francisco.

HAEVERNICK, T. E. 1968.

"Doppelköpfchen," Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock XVII 7/8: 647-653.

HAEVERNICK, T. E. 1976.

"Glas und Bronzeamulett aus Karthago," Festschrift für Waldemar (Eds. Th. E. Haevernick/A. Von Salder). Mainz: 29-32.

HAEVERNICK, T. E. 1977.

"Gesichtsperlen," Madrider Mitteilungen 18: 152-231.

HARDEN, D. B. 1968.

"Ancient Glass I: Pre-Roman," Archeological Journal 125/1: 46-72.

HOFFMANN, H./ DAVIDSON P. F. 1965.

Greek Gold. Jewellery from the Age of Alexander. Mainz/Rehin.

IŞIK, F. 2000.

Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League. Antalya.

KEEN, A. 1993.

"Gateway from the Aegean to the Mediterranean: The Strategic Value of Lycia Down to the Fourth Century B.C.," Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien 6-12 mai 1990 (Eds. J. Borchhardt / G. Dobesch). Wien: 71-77.

KELLER, C. A. 2005.

"The Joint Reign of Hatshepsut and Thutmose III," Hatshepsut From Queen to Phraoh (Eds. C. H. Roehring/ R. Dreyfus/ C. A. Keller). London: 96-100.

KORKUT, T. 2015a.

"Arkeoloji", Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu (Ed. T. Korkut). Ankara: 3-228.

KORKUT, T. 2015b.

Akdağlar'ın Yamacında Bir Likya Kenti Tlos. İstanbul.

LIMC III, 1-2. 1986.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Switzerland.

LIMC VIII, 2. 1997.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Switzerland.

LISELLE, A. R. 2005.

"Glass Core Pendanst From The Studium Biblicum Franciscanum-Jerusalem," Liber Annus 55, 2005, 435-456.

LUBSEN-ADMIRAAL, S. M / CROUWEL, J. 1989.

Cyprus and Aphrodite. Denmark.

MAASKANT-KLEIBRINK, M. 1978.

Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet the Hague. The Greek, Etruscan and Roman Collections. Washington.

MOOREY, P. R. S. 1994.
Ancient Mesopotamian Materials and Industries. The Archeological Evidence. USA.

MOSCATI, S. 1987.
Iocalia Punica, La collezione del Museo Nazionale G. A. Sana di Sassari, Atti Della Accademia Nazionale Dei Lincei VIII, XXIX, 1.

MOSCATI, S. 1988.
"Stela," The Phoenicians (Ed. S. Moscati). Milan: 304-327.

MOSCATI, S. 2004.
Fenikeliler (Çev. Sinem Gül). Ankara.

ÖZYAR, A./ ÜNLÜ, E. 2015.
"Çukurova'nın Batısında Bir Merkez: Tarsus Gözlükule", Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları, (Ed. Ü. Aydınoğlu). Mersin: 41-57.

PRICE, H. 1971.
"Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought," Journal of Hellenistic Studies 91: 48-69.

RICHTER, G. M. A. 1987.
A Handbook of Greek Art. London.

ROSEN, Y. 1998.
Ancient Glass from the Holy Land, Fine Arts Museums of San Francisco Israel Antiquities Authority. USA.

RUSSMANN, E. R. 2005.
"Art in Transition. The Rise of the Eighteenth Dynasty and the Emergence of the Thutmoside Style in Sculpture and Relief," Hatshepsut From Queen to Phraoh (Eds. C. H. Roehring/ R. Dreyfus/ C. A. Keller). London: 23-43.

SEEFRIED-BROUILLET, M. 1994.
From Hannibal to Saint Augustine. Ancient Art of North Africa from the Musée du Louvre. Atlanta.

SEEFRIED, M. 1979.
"Glass Core Pendants Found in the Mediterrenean Area," Journal of Glass Studies 21: 17-26.

SHEAR, T. L. 1936.
"The Campaign of the 1935," Hesperia V: 1-42.

SPIER, J. 1992.
Ancient Gems and Finger Rings. California.

STEWART, A. 1990.
Greek Sculpture an Exploration. USA.

STIEGLITZ, R. R. 1990.
"Die Göttin Tanit im Orient", Antike Welt 21: 106-109.

TATTON-BROWN, V. 1981.
"Rod-formed Glass Pendants and Beads," Catalogue of the Greek and Roman Glass in the British Museum Volume 1. Core- and Rod- Formed Vessels and Pendants and Mycenaean Cast Objects. (Ed. D. Harden). London: 143-155.

UBERTI, M. L. 1988a.
"Ivory and Bone Carving", The Phoenicians (Ed. S. Moscati) New York: 456-471.

UBERTI, M. L. 1988b.
"Glass", The Phoenicians (Ed. S. Moscati) New York: 474-491.

UYGUN, Ç. 2000.
Patara Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi Takıları (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). Antalya.

UZUNOĞLU, E. 1993.
"Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'da Kadın," Çağlarboyu Anadolu'da Kadın. Anadolu Kadınının 9000 Yılı (Ed. G. Renda). İstanbul: 16-25.

YOUNG, R. 1949.
"An Early Amulet Found in Athens," Hesperia Suppl. VIII: 427-432.

ZOROĞLU, L. 2015.
"Kelenderis Kazıları", Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları (Ed. Ü. Aydınoğlu). Mersin: 83-99.

ZWIERLEIN-DIEHL, E. 2003.
Siegel und Abdruck. Antike Gemmen in Bonn. Sonderusstellung vom 18. September 2002 bis 31. Januar 2003. Bonn.